

TUINBEBOUWING BINNEN DE VESTE VAN ENKHUIZEN

DE LAATSTE
RESTEN
VAN EEN
GROENE STAD

GERRIT VERMEER EN
KLAAS KOEMAN

'Na het betreden van de
Ketenpoort aan de zuidzijde
van de stad wandelde hij
door een uitgestrekte groene
vlakte voor hij de eerste
bebouwing bereikte. Een groot
deel van de stad bestond uit
weiden en tuinen.'

Henry Havard, *La Hollande pittoresque,
voyage aux villes mortes du Zuiderzée*

1. De Hoogstraat met de koepel van Breedstraat 51, gefotografeerd omstreeks 1950 (Vereniging Oud Enkhuizen)

In het boek *La Hollande pittoresque, voyage aux villes mortes du Zuiderzée* deed de Franse cultuurhistoricus Henry Havard verslag van een reis met een tjalk die hij in 1873 maakte rond de steden aan de Zuiderzee.¹ Een van die 'dode steden' was Enkhuizen. In een uitgebreide beschrijving legde hij vast hoe die stad eruitzag. Hij memoreerde dat de bevolking van 60.000 op zijn hoogtepunt in het begin van de zeventiende eeuw was teruggelopen naar een krappe 5.000. Meer betrouwbare studies noemen bijna 21.000 inwoners op het hoogtepunt in 1622 en inderdaad een kleine 5.000 omstreeks 1840.² Havard schetste een nog slechts schaars bebouwde stad. Na het betreden van de Ketenpoort aan de zuidzijde van de stad wandelde hij door een uitge-

streckte groene vlakte voor hij de eerste bebouwing bereikte. Een groot deel van de stad bestond uit weiden en tuinen. In de literatuur over Enkhuizen richt de aandacht zich vooral op de krimp en in tweede instantie op de maatregelen die de stedelijke overheid nam om in een beperkt aantal straten, de hoofdassen in de stad, een zeker stedelijk aanzien te handhaven, in weerwil van de zich verdunnende bebouwing.³

In dit artikel komt de bebouwing aan de orde in de gebieden die werden ingenomen door tuinen. Hier gaat het over een specifiek type gebouw dat de enorme leegte deels aan het oog onttrok: de tuin- en zomerhuizen, die in Enkhuizen vaak 'koepels' worden genoemd. Van deze bebouwing bleef niet veel over, maar met

2. De uitbreiding van 1592 met het grondgebruik in 1832 (naar een kaart van J.C. van Triest in: De Vries 1987, 99)

hulp van oude foto's en kaarten en archivalische gegevens kan toch een indruk worden gegeven van de belangrijkste kenmerken van deze gebouwen, hun verspreiding over de stad, hun functie en gebruik, en de achtergrond van hun eigenaren.

KRIMPSTAD ENKHUIZEN

De tuinen in Enkhuizen waren in Havards tijd geen recent verschijnsel. Het oudste, oostelijke deel van de stad met de twee middeleeuwse kerken, de huidige Zuiderkerk en de Westerkerk, was vermoedelijk nog niet helemaal volgebouwd, toen het stadsbestuur in 1592 tot een aanzienlijke uitbreiding van de stad besloot. De lange rij tot dan toe buiten de stad staande zoutketen, die binnen de veste gebracht moesten worden, bepaalde daarvan de omvang. Door dit stadsdeel liepen de meeste grachten in een orthogonaal patroon, dat regelmatige bouwblokken mogelijk maakte. Tot een aaneengesloten bebouwing kwam het nooit. Stadsplattegronden uit het midden van de zeventiende eeuw, toen de neergang al had ingezet, tonen reeds een groot aantal groene gebieden.

Ten tijde van de kadastrale minuut van Enkhuizen uit 1832 was de situatie op een dieptepunt. Zelfs in de middeleeuwse kern van het stadje beperkte de aaneengesloten stedelijke bebouwing zich voornamelijk tot enkele belangrijke straten en havens, in de eerste plaats de Westerstraat, de Breedstraat, de Zuiderhavendijk en de Dijk, waar ooit de oudste bebouwing was ontstaan. Zelfs in het oudste gedeelte van de binnenstad kwamen gebieden voor waar de bebouwing ten prooi was gevallen aan sloop. In de zestiende-eeuwse stadsuitbreiding was alleen de (Nieuwe) Westerstraat, de hoofdas die vanuit de oude stad in westelijke richting liep, nog grotendeels bebouwd (afb. 2). Verder van de hoofdstraten nam de dichtheid van de bebouwing vrij snel af; aan de randen van de stad waren de meeste bouwblokken grotendeels leeg. In de Franse Tijd moest een stelsel van sloopvergunningen voorkomen dat ook de bebouwing aan de hoofdassen van de stad zou verdwijnen.⁴

Stadsgezichten uit de periode 1750-1850 zijn zeldzaam, maar vast staat wel dat het groen overheerste en dat ook in de straten en grachten die bebouwd bleven, de rijkelijk aanwezige bomen het beeld bepaalden. Aan de binnenzijde van de stadswal strekten zich op veel plaatsen weilanden uit. In de uitgestrekte leegtes van de stad vestigden zich boerenbedrijven. Niet voor niets kreeg het noordwestelijke deel van de stad de naam Boerenhoek. In haar boek *Onder één dak* geeft Suus Messchaert-Heering een overzicht van de vele boerderijen, stallen en boerenschuren binnen de Vest.⁵ Naast agrarische bedrijven van veeboeren, tuinders en 'groenboeren' namen particuliere tuinen een groot deel van Enkhuizen in beslag. Soms lagen die bij of achter het woonhuis van de eigenaar, veel vaker in

3. Het Snouck van Loosenhuis met rechts de theekoepel, waarachter zich een diepe tuin uitstrekt (foto auteurs)

vrijwel onbebouwde en onbewoonde stadsdelen. Op de tuinen stond meestal, langs de rooilijn aan de voorzijde van het perceel, een tuinhuis, een zomerhuis of een koepel. Zo'n tuinhuis had vaak een hogere voorgevel, een aflopend lessenaarsdak en een lagere achtergevel. Op een aantal plaatsen in Enkhuizen bleven onderdelen van deze tuinbebouwing bewaard of zijn deze bekend van een foto. Hier behandelen we de nog bekende voorbeelden, eerst de tuinhuisen die bij het woonhuis van de eigenaar stonden, vervolgens de in de vrijwel onbewoonde Boerenhoek gelegen voorbeelden.

KOEPELS EN TUINHUIZEN BIJ HET WOONHUIS

Sommige beter gesitueerde bewoners van Enkhuizen gaven er de voorkeur aan een uitgestrekte tuin bij hun huis te hebben. Als ze de kans kregen, kochten ze het huis en de tuin van hun burens of achterburens. Door de uitbreiding van hun perceel kon hun stadshuis tevens de geneugten van een buiten bieden. De tuin liep soms achter het huis helemaal door tot aan de volgende straat, waar dan een (thee)koepel als een bijzondere plek voor verpozing stond. In Enkhuizen was de betekenis van de havens in de achttiende eeuw dermate afgenomen, dat zelfs daar theekoepels konden verrijzen.

Door aankoop van buurpanden konden ook het pand en de tuin van het Snouck van Loosenhuis op Dijk 34 in de achttiende eeuw uitbreiden. Dit huis beschikt aan de straat over een in zandsteen uitgevoerde koepel in de vorm van een onregelmatige veelhoek (afb. 3). Deze verrees omstreeks 1742, tegelijk met het oudste gedeelte van het huidige huis, in opdracht van de vermogende koopman Dirck Semeijns van Loosen (1696-1757) en zijn echtgenote Maria Bontekoning

(1713-1786). Semeijns van Loosen gebruikte zijn koepel naar verluidt niet als tuinhuis maar als kantoor. Doordat deze over de rooilijn heen steekt, kon hij vanuit zijn kantoor uitzien over de straat en de haven. Zowel de koepel als het huis vertonen rijke ornamenten in de stijl van de Régence, de late, verfijnde Lodewijk xiv-stijl met kenmerken van de Lodewijk xv-stijl. Naast dit bijna vorstelijk ingerichte huis met ruime tuin en koepel aan de haven beschikte het echtpaar over een buitenplaats aan het Westeinde, niet ver buiten de Koepoort aan de westzijde van de stad, net voorbij de huidige Randweg.⁶ Daar bracht Maria Bontekoning haar laatste levensjaren door als weduwe, terwijl haar neef en erfgenaam, de rentenier Samuel Snouck van Loosen het huis op de Dijk bewoonde. Na haar dood erfde hij ook het buiten.

In de binnenstad van Enkhuizen staan meer koepels bij een stadshuis, maar die zijn veel eenvoudiger. Aan de achterzijde van de tuin van Breedstraat 51, aan de Hoogstraat, die uitkijkt op de Oosterhaven, staat een bakstenen tuinhuis met erkerachtige uitbouw (afb. 1). Het huis aan de Breedstraat kwam tot stand door een samenvoeging van twee panden. Achter het oostelijke pand liep de tuin in 1832 al door tot aan de Hoogstraat en stond daar reeds de huidige koepel. Achter het wes-

telijke pand bevond zich in die tijd nog een pakhuis met een achterhuis met daartussen een binnenplaats, van dezelfde eigenaar. Daardoor beslaat de achttiende-eeuwse koepel slechts ongeveer de halve breedte van de tuin.⁷ De koepel heeft een deur en vensters met een achttiende-eeuwse roedeverdeling. Door het naar achteren aflopende lessenaarsdak steekt de erker niet alleen naar voren, maar ook boven de rest van het gebouw uit. Het pakhuis maakte later plaats voor een uitbreiding van de tuin. Hier staat nu een muur. De panden aan de huidige Hoogstraat keken uit op de Oosterhaven en zullen in de hoogtijdagen van Enkhuizen allemaal een economische bestemming hebben gehad. Pas na een lange periode van neergang konden hier tuinen ontstaan. De tuin van Breedstraat 51 beschikt naast een koepel over een ondiep tuinhuis, dat al voorkomt op de kaart van 1832, langs het brede gedeelte van het Glop, de steeg langs de tuin. In 1832 werd het deftige Breedstraat 51 bewoond door doctor Rijnhardus Johannes Jungius (1763-1850), volgens de burgerlijke stand zonder beroep, gehuwd met Elisabeth Cornelia van Rijnveld. Jungius was een bejaarde rentenier, geen onvrijwillig werkloze. Zijn vrouw kwam uit een aanzienlijke Enkhuizer familie. Zijn tuinhuis en koepel in zijn achtertuin was niet zijn eni-

4. De Vissersdijk aan het begin van de twintigste eeuw (Vereniging Oud Enkhuizen)

ge mogelijkheid tot ontspanning en vermaak: op de scherpe hoek van de Driebanen en de Staaleversgracht beschikte hij bovendien aan de rand van de oude binnenstad over een uitgestrekte aanleg tot vermaak en een symmetrisch tuinhuis met een fraai geknikte vorm in de punt van zijn perceel. Op de middenpartij sloten twee schuin naar achteren gerichte vleugels aan.⁸

De koepel op Oosterhavenstraat 7, eveneens uitkijkend op de Oosterhaven, hoorde bij een pand dat stond op de plaats van het westelijke gedeelte van het huidige Breedstraat 65. Dit was in 1832 het woonhuis van Jacob Ris, thesaurier van Enkhuizen. Hij breidde zijn tuin uit tot aan de Oosterhavenstraat. De koepel met erkerachtige uitbouw staat al weergegeven op de kadastrale minuut uit 1832 en zal uit de achttiende eeuw stammen. Van het bakstenen gebouwtje resteerde in de jaren zestig nog slechts een ruïne.⁹ In 1965 onderging de koepel een nagenoeg volledige reconstructie en uitbreiding tot zelfstandige woning, naar plannen van de architect D. Fleddéus uit Enkhuizen.¹⁰ Daarbij moest de architect, gezien de schamele resten, de nodige fantasie gebruiken.

Bij het brede huis Breedstraat 66, in 1832 van wethouder Dirk Pieter Ris, hoorde het tuinhuis tussen Zuider Havendijk 15 en 17. In die tijd diende het als stal. Het nog bestaande bakstenen huisje heeft, zoals gebruikelijk voor tuinhuisen, een hoge voorgevel met een naar achteren aflopend lessenaarsdak. Naast de deur bevinden zich heden twee hoge schuifvensters, die in de plaats moeten zijn gekomen van een staldeur. Zuider Havendijk 43, even verderop, verrees vermoedelijk eveneens als tuinhuis.¹¹ In de twintigste eeuw onderging het pand een verbouwing van pakhuis tot woning.

Niet alle tuinen in de oude binnenstad behoorden toe aan beter gesitueerden. Het eenvoudige huis Dijk 54 bevat nog onderdelen uit de zeventiende eeuw.¹² In 1832 was het pand eigendom van Nanning Brouwer. De aanwijzende tabel noemt hem arbeider. Van hem was ook het ondiepe, langgerekte gebouw dat aansloot op de achtergevel van zijn huis. Vermoedelijk diende dit als schuur bij zijn ruime tuin, die zich achter zijn huis uitstrekte tot aan de rooilijn van het huidige Vrijdom. Het werk aan de moestuin moet Brouwer, gezien de omvang, de nodige tijd hebben gekost, maar door de opbrengst zal hij ruimschoots in zijn eigen behoeften hebben kunnen voorzien en zelfs het nodige hebben kunnen verkopen. In de schuur of de opvolger daarvan kwamen aan het einde van de negentiende eeuw vier werkliedenwoningen. In 1958 ondergingen deze een verbouwing tot de huidige garageboxen met als huidige adres Korte Baansteeg 5-9. De tuin bereikte aan het einde van de negentiende eeuw zijn grootste omvang en raakte daarna verbrokkeld in kleine percelen met bebouwing.

In 1832 bezat arbeider Lodewijk Bartels aan de Vis-

sersdijk een moestuin, een huis met erf en een tuinhuis met tuin, waarvan het tuinhuis op ongeveer het huidige nummer 52 stond. Het stond er nog aan het begin van de twintigste eeuw, tussen later verrezen bebouwing (afb. 4). Het tuinhuis beschikte over een uitgangbord, dat liet weten dat de eigenaar in 'Aardappels, Groenten en Fruit' deed.

VRIJ GELEGEN TUINEN IN DE OUDE BINNENSTAD

Zelfs in de middeleeuwse kern van Enkhuizen, die ooit dicht bebouwd was geweest, ontstond ruimte voor tuinen die niet direct grensden aan het woonhuis van de eigenaar. Een voorbeeld betrof die van rentenierster Aagje Loots. Haar boomgaard strekte zich uit achter het (deels nog bestaande) tuinhuis op Sint Janstraat 11, dat oorspronkelijk nog veel verder naar rechts doorliep. Aan de Dijk die uitkijkt op de Oude Haven, aan de andere zijde van de boomgaard, bezat Aagje Loots ook nog een pakhuis. De hoge, later gewijzigde voorgevel van het tuinhuis heeft, zoals gebruikelijk bij tuinbebouwing in Enkhuizen, een naar achteren aflopend lessenaarsdak.¹³ In 1944, zo toont een foto, had de gevel nog een gesloten karakter met beneden een tamelijk brede deur en boven twee kleine, halfronde stalramen (afb. 5). Bij de verbouwing in 1944 kwamen er aan weerszijden van de deur en boven in de gevel ruime vensters.¹⁴ Ten tijde van deze verbouwing diende het pand als onderdeel van de limonadefabriek en bierbottelarij van G. van der Zel. De burgemeester gaf toestemming voor de verbouwing, in weerwil van de algehele bouwstop die door de bezetter was ingesteld. In het tuinhuis bevindt zich boven de begane grond onder het schuine dak een kleine zolder. Binnen, tegen de achtergevel, verscholen achter een wand van moderne porisostenen, staan mogelijk nog de muurstijlen van oude gebinten. Hierop wijzen de zwanenhalskorbelen en sleutelstukken die van achter het wandje naar voren steken. De korbelen vertonen voluten opzij en cannelures aan de voorzijde (afb. 6). Ze zijn voor Enkhuizen uitzonderlijk rijk gesneden en stammen vermoedelijk uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Wellicht zijn deze gebinten afkomstig uit een gesloopt huis elders en in dit eenvoudige pand hergebruikt. In Enkhuizen bestond sinds de late achttiende eeuw een handel in tweedehands bouw materiaal, afkomstig uit de afbraak van overbodig geworden panden. Het was in Enkhuizen, waar bouw materiaal en interieuronderdelen in overvloed aanwezig moeten zijn geweest, niet ongebruikelijk zomerhuizen te voorzien van een rijk interieur.

De koepel in de Vijzelstraat 15 bezit een erkervormige uitbouw aan de straat (afb. 7).¹⁵ Op de minuut van 1832 staat dit vermoedelijk achttiende-eeuwse huisje vermeld als eigendom van de 'huisvrouw' Aaffe over de Linden. Van de tuin resteert nagenoeg niets meer en de koepel kreeg een woonbestemming. Aan de achter-

zijde verrees later een vleugel met een keuken en een bijkeuken. In 1949 mocht de bewoner in zijn werkplaats achter op het erf machines plaatsen voor onder andere het maken van speelgoed.¹⁶ In 1981 en 1991 onderging de woning een vergroting aan de achterzijde, maar de gevel aan de straat bleef intact.¹⁷

AANEENGESLOTEN TUINBEBOUWINGEN IN DE BOERENHOEK

De meeste tuinen bevonden zich in de nagenoeg onbebouwde delen van de stadsuitbreiding van 1592, waar de krimp het hardst had toegeslagen. Hier vormden de particuliere tuinen op sommige plaatsen vrijwel aaneengesloten gebieden. Aan de straat stond een aaneengesloten wand van tuinhuisen. Die konden als schuur of bergplaats dienen bij een moestuin of boomgaard, maar ook als zomerhuis. In dat geval beschikten ze, precies zoals enkele reeds besproken voorbeelden, doorgaans over een erkerachtige uitbouw of 'koepel', waarin het aangenaam verblijf op de eerste plaats kwam. Rijkere burgers hielden er vaak een siertuin of wel 'aanleg tot vermaak' op na. De zomer- en tuinhuisen doen sterk denken aan de tuinbebauwing die ver-

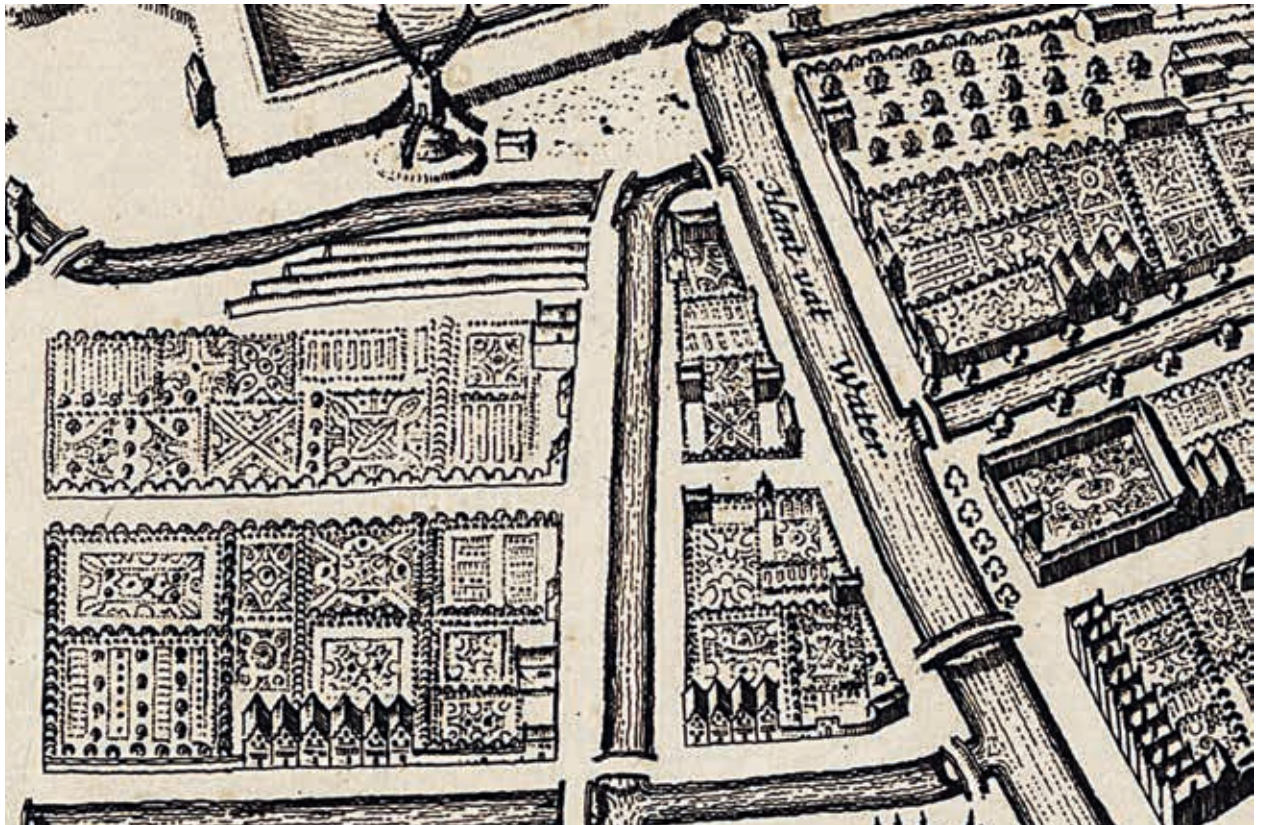

6. Korbelen en sleutelstukken van het tuinhuis Sint Janstraat 11 (foto auteurs)

7. De koepel op Vijzelstraat 15 in september 1962, foto G.Th. Delemarre (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

8. Detail van de stadsplattegrond van Joan Blaeu uit 1649 met de Oude Gracht (midden) en het Handvestwater met daarop al enkele zomerhuizen weergegeven. Ten zuiden van de Modderpomp staat het buiten Wilsumburg weergegeven, een tuin met ondiepe bebouwing rondom (Noord-Hollands Archief)

rees in de Plantage in Amsterdam, waarvan nog twee achttiende-eeuwse voorbeelden resteren, Weltevreden en Welgelegen.¹⁸ Hier gaat het, net als in Enkhuizen, om ondiepe panden over de volle breedte van het perceel.¹⁹ In Amsterdam kwamen aan de straatzijde, anders dan in Enkhuizen, zoals te zien is op de minuutkaart van 1832, geen 'koepels' (ofwel over de rooilijn stekende erkers) voor.

MODDERPOMP

Wij hebben twee stukken gracht in de zestiende-eeuwse stadsuitbreiding met vrijwel uitsluitend tuinen als voorbeeld gekozen, om een indruk te geven van de sociale status van de eigenaren, de aard van hun tuinen en de daarop staande bebouwing. Het gaat om een aaneengesloten stuk langs de Modderpomp en aan de Oude Gracht. Aan de Oude Gracht, de Modderpomp en het Handvestwater stonden volgens de stadsplattegrond van Joan Blaeu uit 1649 reeds zomerhuizen met een lessenaarsdak, maar deze vormden nog geen aaneengesloten lint van bebouwing (afb. 8).

Aan de noordzijde van de Modderpomp dienden de percelen 21 en opvolgend, tot en met de hoek met het Handvastwater met nummer 34, in 1832 vrijwel allemaal als tuin (afb. 9). Kavel nummer 19 en 20, beide zonder bebouwing, bevatten een boomgaard van respectievelijk de schoenmaker I. Lensink en 'groenboer'

C. Laan de Jong. Op 21 had de rentenier Pier Ruurdsen zijn ondiepe huis staan en op het bijbehorende 21a stond zijn 'bosch'. Aan theekoper Hillen Schuit Jz bood perceel 22 nuttig vertier in de vorm van een zomerhuis met boomgaard, waarvan hij de vruchten kon plukken. Van de percelen 23 van de rentenier H. Harmsen, 24 van koopman Albert Uilham Fz, 25 van koopman H. Weedemeijer, 26 van verver Gerrit Pool en 27 van blikslager Roelof Schuit staat de bestemming omschreven als 'zomerhuis en aanleg tot vermaak'. Op nummer 25 na bezaten al deze zomerhuizen een koepel. De weduwe G. Bakker had op 28 haar huis, voorzien van twee koepels en een erf en op 29 een moestuin. De ontvanger Diederik Arnoldus de Vries hield er op 30 een tuinhuis met aanleg tot vermaak op na. Hij was de vader van Johanna Margaretha de Vries, de stichtster van de De Vriesstichting ofwel het Weduwehuis. De erven van rentenier Sieuwert Ris beschikten op nummer 30 over een schuur, op 32 over een aanleg tot vermaak, op 33 over een koepel en op 34 over een zomerhuis. In de Modderpomp had hij bovendien een dubbel schuithuis.

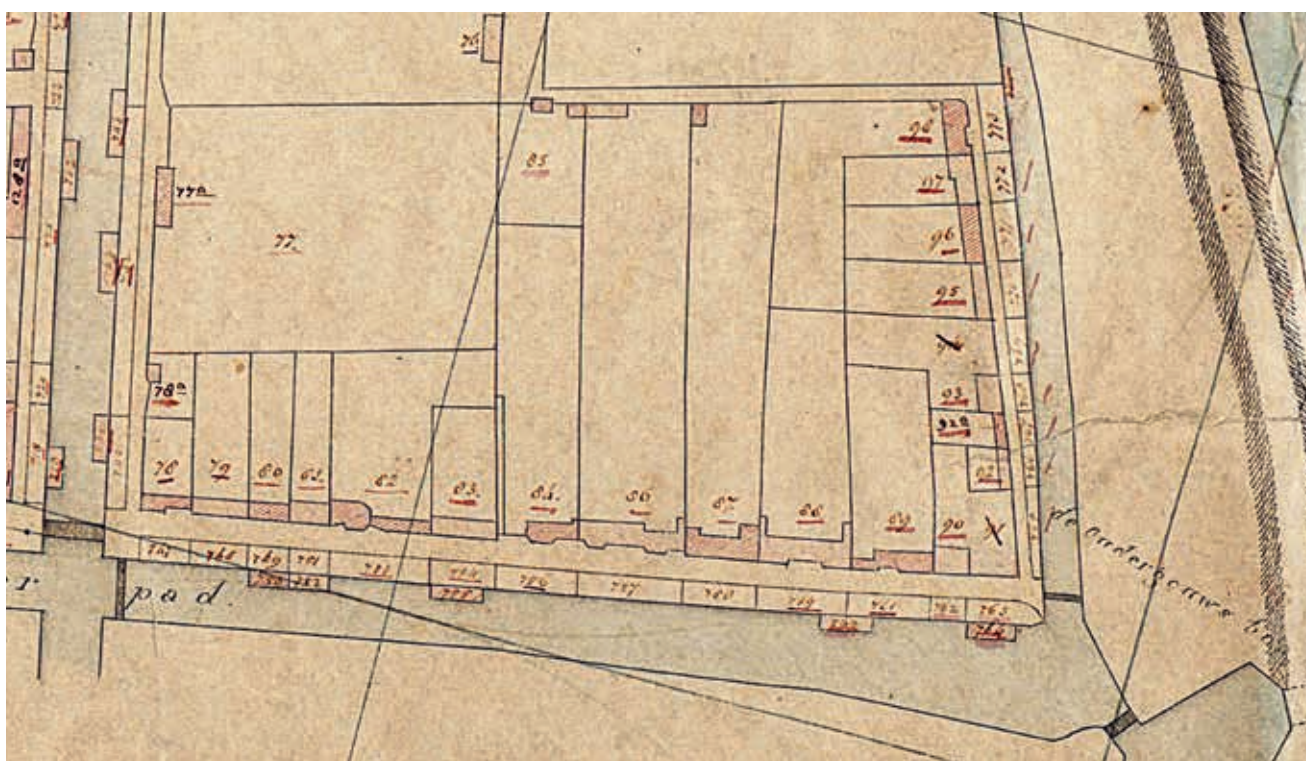
OUDE GRACHT

Langs de hele westzijde van de Oude Gracht stond in 1832 eveneens overwegend tuinbebouwing (afb. 10). Ook hier vormden de ondiepe panden aan de rooilijn

9. De kadastrale minuut van 1832 met de bebouwing aan de Modderpomp (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

10. De kadastrale minuut van 1832 met de westelijke bebouwing aan de Oudegracht tussen het Hemeltje en de stadsveste (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

11. Op de voorgrond Westeinde 8, aan het begin van de twintigste eeuw (Vereniging Oud Enkhuizen)

een gesloten gevelwand, met hier en daar een uit de gevelwand stekende erker. Als voorbeeld onderwerpen we hier de westzijde van de Oude Gracht tussen het Hemeltje en de stadsveste aan een nader onderzoek.

Op de hoek met het Hemeltje stond op perceel 78 het zomerhuis met tuin van rentenierster Jeltje Zwart. Daarnaast op 79 had de arbeider Jan Dirkje de Vries zijn huis met boomgaard. Zijn buurman op 80, doctor H. van der Laar, hield er een zomerhuis met tuin op na. Aan het water had hij bovendien een overtuin en een schuithuis (nummer 749 en 750). Zijn 'huizing' bevond zich net buiten de Koepoort, ongeveer op de plaats van het huidige Westeinde 8. Bij deze woning stonden eveneens een schuithuis en een zomerhuis, dat hoorde bij een 'plaizierstuin'. Het zomerhuis met lessenaarsdak stond er nog tot in de jaren zestig van de vorige eeuw (afb. 11).

De kuipers Gerrit Croll en Grietje van der Velden op nummer 81 en 82 hadden achter hun zomerhuis een boomgaard. Het huisje van Grietje, het huidige Oude Gracht 65, bezat een geprononceerde koepel. Voordat het zomerhuis geheel verdween, leek het resterende deel van het huisje meer op een schuur, maar wel een met een naar achteren aflopend lessenaarsdak.²⁰ De bebouwing bij de boomgaard van arbeider Jan Haas op

83 staat aangegeven als huis, vermoedelijk omdat het zijn permanente verblijf betrof, maar het had evenwel de omtrek van een tuinhuis: het besloeg de volle breedte van het perceel en was zeer ondiep.

Achter het zomerhuis met koepel van scheepstimmerman K. Blankers op nummer 84, het huidige Oude Gracht 75, strekt zich tot op heden een diepe tuin uit.²¹ Gezien zijn beroep zal het voor Blankers vanzelfsprekend zijn geweest in zijn zomerhuis waar mogelijk hout toe te passen. Van het oorspronkelijke deel van het huis is de zijgevel ter hoogte van de begane grond van gele baksteen. De voorgevel met de erker links en de deur met classicistisch poortje bestaat uit tamelijk recente, horizontale rabatdelen (afb. 12). Het zomerhuis beschikt over een lessenaarsdak dat naar achteren afloopt, en daardoor aan de straat op zijn hoogst is. In de woonkamer gaat de houten constructie verscholen achter recente wandafwerking. Op de kleine zolder achter de voorgevel blijkt een veel oudere constructie met stijlen en regels aanwezig te zijn, inclusief de oorspronkelijke houten wandafdichting met verticale planken (afb. 13). Daarbij bleef ook een klein luikje boven in de gevel bewaard. De planken, zo valt duidelijk waar te nemen, zetten zich naar beneden voort. De later ingepakte gevel stamt vermoedelijk van voor 1800.

12. Vooraan Oudegracht 75 (hout) in 1962. Op de achtergrond Oudegracht 77, foto G.Th. Delemarre (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

In die tijd was het perceel eigendom van leden van aanzienlijke Enkhuizer families. Zo stond het in 1762 op naam van Kniertje Schagen, weduwe van Gerbrand Semeijns.²²

Op het zeer brede perceel op 86 van de arbeider Hendrik ter Schuur bevond zich een even breed, maar ondiep huis met twee koepels, dat grotendeels nog resteert (het huidige Oude Gracht 77). Het zomerhuis ging al eens van de hand op 25 februari 1762.²³ Het rechter gedeelte van het tuinhuis maakte plaats voor het huidige pand met zadeldak (afb. 12). Daarbij verdween de rechter koepel. In het nog resterende gedeelte van het vroegere tuinhuis zit geen voordeur. Het huis is vanaf de straat enkel te bereiken via de latere nieuwbouw.

In het huis met tuin op nummer 87 woonde de boer Jacob Stelling met zijn vrouw Jilletje Simons. Het met twee koepels uitgeruste zomerhuis met tuin op 88 behoorde toe aan de rentenier Adriaan Wognum. Zijn pand beschikte aan de achterzijde aan weerszijden over twee kleine vleugels. Het veel ondiepere zomerhuis met tuin ernaast behoorde toe aan de rentenierster weduwe Jan Bruijn. Helemaal op het andere uiteinde, op perceel 90, stond het zomerhuis van de rentenierster weduwe B. Vossen. Zij was kennelijk op leeftijd, want in de aanwijzende tabel stond de aante-

13. De zolder van Oudegracht 75 (foto auteurs)

14. Oudegracht 43, ca. 1930 (Vereniging Oud Enkhuizen)

kening dat ze ondertussen gestorven kon zijn.

Elders aan de Oude Gracht bleven tot in het begin van de twintigste eeuw enkele restanten van tuinbouw bewaard. In het gedeelte van de Oude Gracht tussen de dwars daarop staande grachten de Noorder Boerenvaart en de gracht de Drie Zalmen/het Hemeltje stond een tuinhuis dat nog bekend is van een oude foto, op de plaats van het huidige Oude Gracht 43. Dit eenvoudige tuinhuis maakte in 1938 plaats voor de huidige woning.²⁴ Het tuinhuisje met erf was in 1832 van de weduwe Antje Saverman. Het huisje beschikte, voor zover valt na te gaan, niet over een erker, maar wel over een lessenaarsdak met daaronder een zoldertje (afb. 14).

HANDVASTWATER

Ook op andere plaatsen staat nog tuinbebouwing. Het grotendeels uit hout opgetrokken tuinhuis Handvast-

water 31-33 brandde in 1968 af. Alleen de erker was opgetrokken uit baksteen, de rest uit hout (afb. 15). De deur vertoonde een klassieke omlijsting en de wandafichting aan de voorzijde bestond uit verticale planken. In 1832 waren 'huis en erf' in eigendom van arbeider Jan Egthuizen. De amateurhistoricus C. de Ridder, die een nooit voltooid studie voorbereidde over de zomerhuizen in Enkhuizen, tekende bij zijn bezoek in het begin van de jaren vijftig aan dat het pandje diende voor het drogen van bollen. Hij constateerde: 'het geheel is uitermate vervallen, weinig fraai en verveloos'.²⁵ Er stonden op het Handvestwater nog meer houten tuinhuisen. Op een foto die dateert van voor 1915 zijn er, op het punt waar het Handvestwater en de Oude Gracht samenkomen, twee vastgelegd, beide met verticale planken (afb. 16). Op Noorder Boerenvaart 22 stond in 1832 het vrijwel geheel uit hout opgetrokken zomerhuis met boomgaard van de weduwe M.P. Bakker Marna, bakkerin van beroep. Het verdween bij het vergroten van de bijbehorende woning in 1983.²⁶ Anders dan de andere tuinhuisen had het een kapje boven de voorgevel.

Het achttiende-eeuwse tuinhuis Mijn Genoegen op Handvastwater 26 heeft aan weerszijden van de ingang een erker (afb. 17). Net als de meeste tuinhuisen beschikt het over een lessenaarsdak met een kleine zolder.²⁷ In 18 januari 1777 bestond het al en droegen de executeurs van Joosje van Loosen, de weduwe van Willem Schokker, het zomerhuis over aan Hendrik Schokker, die gehuwd was met Joosjes zus Teunisje.²⁸ In 1832 was rentenier Steven Eilander eigenaar. Het tuinhuis staat vermeld als huis met schuur en de tuin diende als aanleg tot vermaak. In de jaren dat hij eigenaar was, komt voor het eerst de naam 'Mijn Genoegen' voor. In de jaren vijftig van de vorige eeuw had het tuinhuis een blauwgeverfde plint.²⁹ Later verrees tegen de achtergevel een aanbouw om het geschikt te maken als woning.³⁰

Mijn Genoegen stond in een rijtje van vijf zomerhuizen aan het Handvestwater tussen de Modderpomp en de Kruislaan. Vier daarvan ontstonden in de achttiende eeuw door afsplitsing van een buiten, dat hier in de zeventiende eeuw was gesticht door de lakenkoopman Jeurriaen Freecks van Wilsum. Zijn woonhuis uit het tweede kwart van de zestiende eeuw, Westerstraat 15, bleef bewaard.³¹ Zijn binnen de veste gelegen buiten Wilsumburg besloeg de gehele breedte van het bouwblok (afb. 8). Afgaande op zeventiende-eeuwse stadsplattegronden stond er aan het Handvastwater een huis met aan weerszijden een muur die de tuin scheidde van de straat. Daarachter strekte zich een zeer ruime tuinaanleg uit, die aan de drie overige zijden werd omgeven door lage, ondiepe vleugels. In 1780 waren er al kavels afgesplitst. Het buiten omvatte toen een huis met kamers, een keuken en verdere gerieflijkheden, een tuin met slingerbossen, een vijver, bruggen en een

15. Handvastwater 31-33 voor de brand in 1968 (Vereniging Oud Enkhuizen)

koepel. In 1832 was het in eigendom van zeepzieder Tobias van Wagtenonk. In die tijd had het buiten nog altijd een indrukwekkende omvang. De kadastrale minuut noemt onder afzonderlijke perceelnummers een 'koepel', een 'bosch tot vermaak', een 'vijver tot vermaak', een 'aanleg tot vermaak' en een 'zomerhuis met aanleg tot vermaak' (afb. 9).³² Op het perceel van het in 1832 vermelde zomerhuis verzezen in 1892 de huidige panden Handvestwater 18-20.

BESLUIT: TUINEN IN DE STAD

In Enkhuizen stonden de tuinhuisen altijd langs de rooilijn van de straat en strekten zich nooit ver naar achteren uit. De koepels of erkers aan de voorzijde lijken vooral voor te komen bij zomerhuizen van de beter gesitueerden. Als tuingebouwen met een koepel dienden als schuur bij een moestuin, betrof het vermoedelijk steeds gevallen waarbij een vroeger zomerhuis in

eigendom kwam van een nieuwe eigenaar die op de tuin zijn groenten en fruit ging verbouwen.

De tuinarchitectuur stond met zijn hoogste gevel aan de straat en vormde vrijwel zonder uitzondering een gesloten straatwand, die alle landelijke genoegens als een aaneengesloten scherm grotendeels onttrok aan het zicht. Zo bleef de rooilijn fysiek en ruimtelijk gehandhaafd en daarmee, zij het slechts ogenschijnlijk, het stedelijke karakter. De Boerenhoek had een uitgesproken groen karakter, maar waar de tuinen de overhand hadden, deden deze zich door de tuinarchitectuur voor als duidelijk herkenbare, van de straat gescheiden stadstuinen. Deze verschilden voor zover valt na te gaan niet wezenlijk van de tuinhuisen die achter woonhuizen verzezen in de oudste kern van de stad. Op de minuutplannen uit 1832 van Hoorn staan dergelijke koepels niet weergegeven en in Medemblik kwamen ze, net buiten de stadsveste, voor als vrijstaande

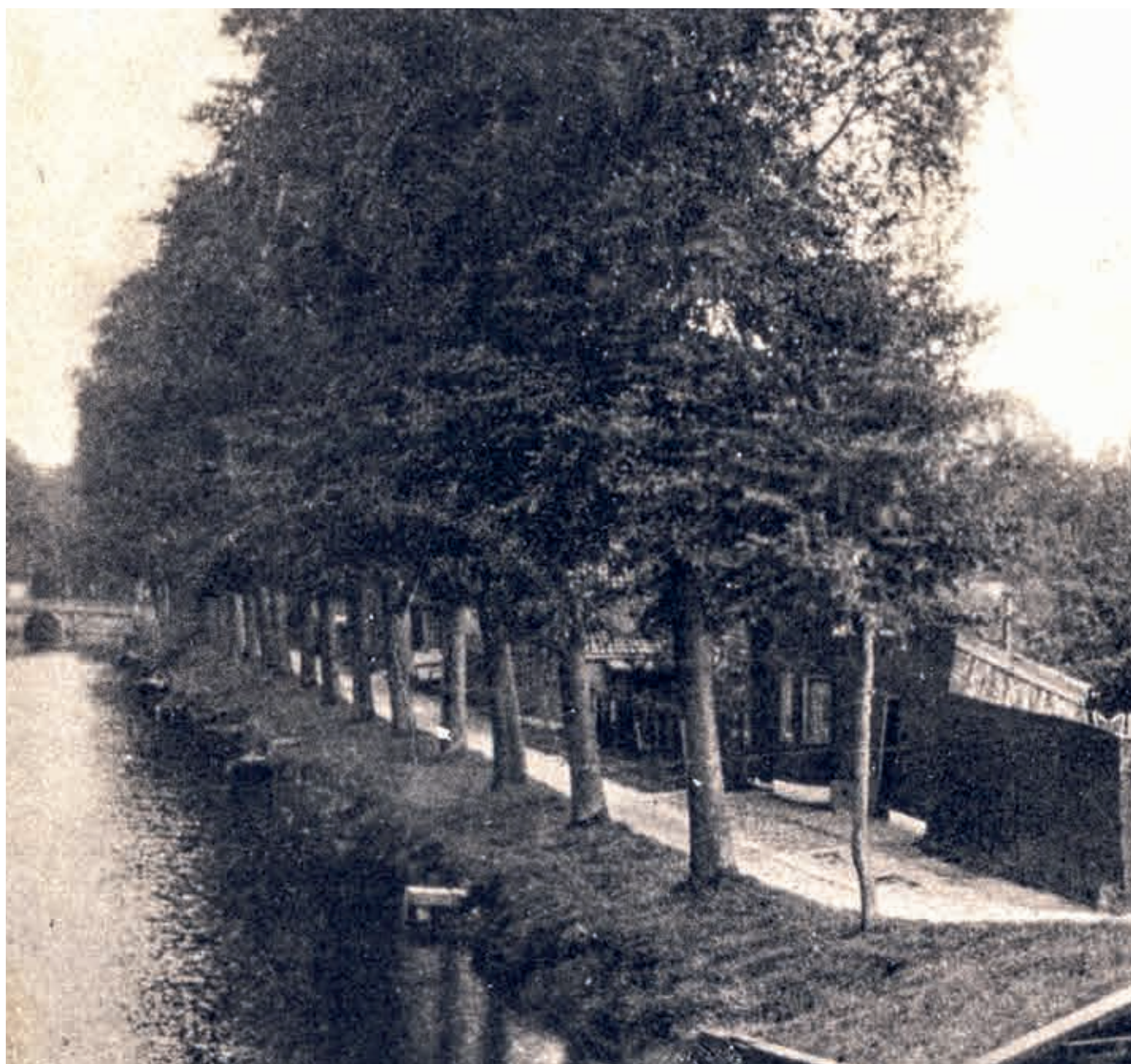
gebouwen aan de straat en vormden ze geen aaneengesloten bebouwing. Daarmee lijken de zomerhuizen en tuinhuizen in Enkhuizen een eigen ontwikkeling te hebben gekend, maar aanvullend onderzoek in andere gebieden is nodig om deze conclusie te kunnen bevestigen.

Tuinen in de stad vormden een aantrekkelijk bezit, zowel voor de welgestelden als aanleg tot vermaak, als voor de minder rijken als moestuin of boomgaard om zo in eigen groenten en fruit te kunnen voorzien. De ambtenaren die in het begin van de negentiende eeuw de kadastrale minuut opmaakten, konden bij de tuinhuizen binnen de veste van alles aantreffen: een vermogende oude dame die er haar laatste dagen sleet, een vermogend echtpaar of gezin dat er een zomerver-

blijf had met aanleg tot vermaak, maar ook een moestuin van een arbeider die zijn tuin gebruikte om voor eigen behoefte gewassen te verbouwen en de mogelijke meeropbrengst te verkopen. Boomgaarden boden zowel een prettige omgeving als een nuttige opbrengst. In de zomerhuizen trokken de beter gesitueerden zich soms terug van het in die tijd niet al te drukke stadsleven in Enkhuizen.

Na de opening van het spoorwegstation in 1885 trok de stedelijke economie in Enkhuizen weer aan. Veel tuinen maakten in snel tempo plaats voor bebouwing. De nog resterende tuinhuizen en nog hier en daar enkele grote tuinen en groene weiden herinneren aan de 'dode stad' waar steen had plaatsgemaakt voor groen. Uit enkele van die stadstuinen kwamen veredelings-

16. De samenkomst van het Handvastwater en de Oudegracht aan het begin van de twintigste eeuw (Vereniging Oud Enkhuizen)

17. De koepel Mijn Genoegen op het Handvastwater 26 in de jaren dertig (Vereniging Oud Enkhuizen)

bedrijven voort, waaronder Sluis & Groot, dat al in het begin van de twintigste eeuw, toen het zijn teelgrond nog binnen de veste had, gold als van groot nationaal belang.³³ Later is dit bedrijf opgegaan in de internationale Syngenta. De West-Friese veredelingsbedrijven, in het bijzonder die in Enkhuizen, vormen een miljar-

denindustrie, die bekend staat als 'Seed Valley', een naam die in 2007 werd geïntroduceerd door de toenmalige burgemeester van Enkhuizen, Jan Baas. Zo liet de stedelijke tuincultuur behalve enkele koepels ook een nieuwe bedrijfstak achter.

NOTEN

- 1 H. Havard, *La Hollande pittoresque. Voyage aux villes mortes du Zuiderzée*, Parijs 1874, 86-110.
- 2 R.J. de Vries, *Enkhuizen 1650-1850. Bloei en achteruitgang van een Zuiderzeestad*, Enkhuizen 1987, 74-75; Na 1622 zette de krimp reeds in, zoals blijkt uit de gegevens in P. Lourens en J. Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800*, Amsterdam 1997, 59-60. In 1622 telde de stad nog 21.878 inwoners, in 1632 19.150.
- 3 D. Brouwer, *Tweede vervolg van de Historie van Enkhuizen, aanvangende 1679*, Enkhuizen 1938; D.M. Duijn, *Het verhaal van een West-Friese wereldstad. Een onderzoek naar de opkomst, bloei en neergang van Enkhuizen tot 1800 aan de hand van archeologische en historische bronnen*, masterscriptie Universiteit van Amsterdam, 2011; R. Stenvert, 'Enkhuizen. Morphologie einer schrumpfenden vormodernen Stadt', *Hausbau in Holland. Baugeschichte und Stadtentwicklung. Jahrbuch für Hausforschung* 61 (2010), 215-240; De Vries 1987 (noot 2), 103-111; M. Walda, "Daar het amoveren van gebouwen in deze dagen zo algemeen is." Het stedelijk beleid inzake krimp in Hoorn en Enkhuizen in de lange achttiende eeuw', *Bulletin KNOB* 115 (2016) 4, 192-211; R. Willemsen, *Enkhuizen tijdens de Republiek. Een economisch-historisch onderzoek naar stad en samenleving van de 16e tot de 19e eeuw*, Hilversum 1988.
- 4 Walda 2016 (noot 3).
- 5 S. Messchaert-Heering, *Onder één dak. Wonen en werken in boerenhuizen en boerderijen te Enkhuizen*, Enkhuizen 2010.
- 6 Het buiten van de familie lag ongeveer ter hoogte van het huidige Westeinde 21. Op kaartdeel c van de kadasterkaart van Enkhuizen staan met perceelnummers 102 en 103 een 'Plaazierbosch' en een boomgaard aangegeven. Aan de overzijde van de weg stond een huis onder nummer 268 en even verder op nummer 266 een stal. Deze bevonden zich in een 'plaaziertuin' met nummer 267. De twee tuinen daarbinnen onder nummer 268 en 269 zullen formeel aangelegde siertuinen zijn geweest. Aan de vaart aan de achterzijde van de tuin stond een zomerhuis en een schuithuis onder nummer 171. Nog in juni 1873 schreef een anonieme gastschrijver in de *Enkhuizer Courant* over zijn reis naar de landbouwtentoonstelling in de stad. Daarbij passeerde hij dit buiten, dat ondertussen in eigendom was overgegaan naar de dochters van Snouck van Loosen: 'de ouderwetsche op de leest van soberheid geschoede tuinen of bos-schaadjes van de dames Snouck van Loosen' (*Enkhuizer Courant*, 6 juli 1873, 1).
- 7 De koepel aan de Hoogstraat hoort bij Breedstraat 51, rijksmonument nummer 14984.
- 8 Op de kadastrale minuut sectie E weergegeven als nummer 801 (tuinhuis) en 801a (aanleg tot vermaak).
- 9 Oosterhaven, tuinhuis D. Keijzer, foto-graaf Dijkstra, maart 1962, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 20070831.
- 10 Westfries Archief, Hoorn (WFA), toegangsnummer 1325_BD Gemeente Enkhuizen, bouwvergunningen 1905-1979, inventarisnummer 6175 Enkhuizen, Oosterhavenstraat 7, 8; Bouw woning en restaureren theehuis, 28-10-1965.
- 11 Gemeentelijk monument nummer 0388/WN199.
- 12 G. Vermeer en K. Koeman, *Bouwhistorisch rapport Dijk 54 en Korte Baansteeg 5-9, Enkhuizen*, Enkhuizen 2018.
- 13 G. Vermeer, *Bouwhistorisch rapport Sint Janstraat 9 en 11, Enkhuizen*, Enkhuizen 2018.
- 14 WFA, toegangsnummer 1325_BD Gemeente Enkhuizen, bouwvergunningen 1905-1979, inventarisnummer 5136 Enkhuizen, Sint Janstraat 11; Veranderen werkplaats, 12-8-1944.
- 15 Het pand is rijksmonument nummer 15102.
- 16 WFA, toegangsnummer 1325 Gemeentebestuur Enkhuizen 1922-1979, inventarisnummer 5859 Enkhuizen, Vijzelstraat 15; Oprichten van een hout- en ijzerwerkinrichting, 1947-1948.
- 17 WFA, toegangsnummer 1853_BD Gemeente Enkhuizen, bouwvergunningen 1980-1995, inventarisnummer 188 Enkhuizen; Binnenstad, Vijzelstraat 15; Veranderen en vergroten van de woning, 10-2-1981, inventarisnummer 1466 Enkhuizen; Binnenstad, Vijzelstraat 15; Veranderen en vergroten van de woning, 18-6-1991.
- 18 Weltevreden, Plantage Middenlaan 47, 1018 DC Amsterdam, rijksmonument nummer 4106; Welgelegen, Plantage Middenlaan 49, 1018 DC Amsterdam, rijksmonument nummer 4107.
- 19 H.J. Zantkuijl en H.J. van der Horst, 'Wonen in de Plantage', *Amsterdamse Monumenten* 1983, nr. 1-2; G. Vermeer en B. Rebel, *Historische Gids van Amsterdam. De 17de-eeuwse uitbreiding*, Amsterdam 2004, 273-274, 285.
- 20 Foto Oudegracht 65, ca. 1930, Archief Oud Enkhuizen nr. 6681.
- 21 G. Vermeer en K. Koeman, *Bouwhistorische beschrijving Oudegracht 75, Enkhuizen*, Enkhuizen 2018.
- 22 S. Messchaert-Heering, 'Zondagse tuinen', *Steevast. Jaaruitgave van de Vereniging Oud Enkhuizen* 37 (2015), 42-50, hier 43.
- 23 Messchaert-Heering 2015 (noot 22), 49.
- 24 WFA, toegangsnummer 1325_BD Gemeente Enkhuizen, bouwvergunningen 1905-1979, inventarisnummer 3687, Enkhuizen, Oude Gracht 43; Bouw woning, 2-11-1938.
- 25 Aantekeningen van C. de Ridder, Archief Oud Enkhuizen.
- 26 WFA, toegangsnummer 1853_BD Gemeente Enkhuizen, bouwvergunningen 1980-1995, inventarisnummer 361 Enkhuizen; Binnenstad, Noorder Boerenvaart 22; Veranderen en vergroten van de woning, 23-8-1983.
- 27 Rijksmonument nummer 15042.
- 28 Messchaert-Heering 2015 (noot 22), 43.
- 29 Plattegrond van Enkhuizen met thee-koepels met Aantekeningen van C. de Ridder, Archief Oud Enkhuizen.
- 30 WFA, toegangsnummer 1325_BD Gemeente Enkhuizen, bouwvergunningen 1905-1979, inventarisnummer 5819, Enkhuizen, Handvastwater 26; Veranderen afdak, 18-9-1975.
- 31 Messchaert-Heering 2015 (noot 22), 43. Van Wilsum overleed op 18 oktober 1699 en ligt begraven in graf nummer 464 in de middenbeuk van de Westerkerk: WFA, toegangsnummer 1702-09 Doop-, trouw- en begraafboeken Enkhuizen, inventarisnummer 79, 1702-09_79_00008.jp2.
- 32 Op de kadastrale minuut weergegeven op sectie E onder de perceelnummers 55-59.
- 33 G. Vermeer, 'Wederopbouw in Enkhuizen: het noordelijke deel van de Baan', *Steevast. Jaaruitgave van de Vereniging Oud Enkhuizen* 38 (2016), 39-52 (40).

DR. G. VERMEER is als architectuurhistoricus verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

K. KOEMAN is voorzitter van de Vereniging Oud Enk-

huizen. Sinds 2008 verrichten zij bouwhistorisch onderzoek in Enkhuizen ter ondersteuning van de monumentenzorg.

GARDEN HOUSES WITHIN THE RAMPARTS OF ENKHUIZEN THE LAST REMNANTS OF A GREEN TOWN

GERRIT VERMEER EN KLAAS KOEMAN

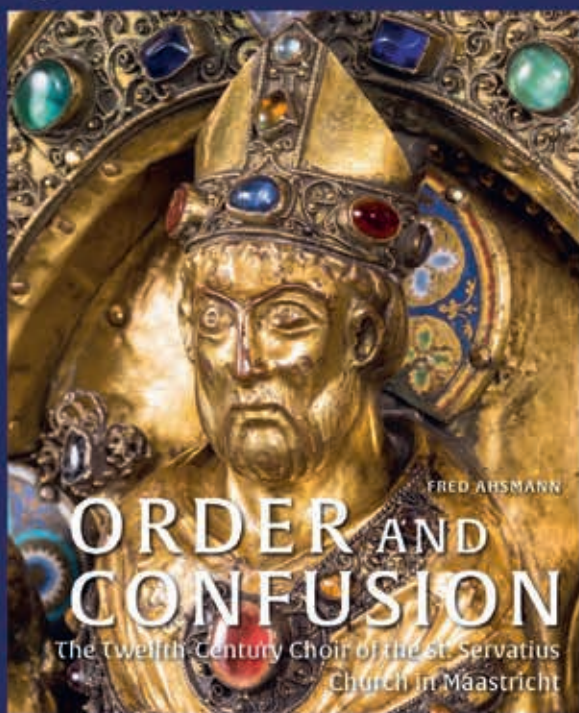
In 1592, the Enkhuizen town council decided to develop a sizeable urban expansion. As luck would have it, the growth that had justified that decision soon started to falter and the city entered a long period of decline accompanied by a shrinking population. A growing number of empty plots appeared in both the old and new areas of the city. Over time, and especially in the 1592 extension, those empty plots were filled, not by houses, but by pleasure gardens, vegetable gardens and orchards. By the early nineteenth century there remained only a few streets of close-knit housing; large parts of the town were almost uninhabited.

Probably from the seventeenth century onwards, a special type of garden house emerged in those abandoned or never developed streets: very shallow houses running the full width of the plot on which they stood formed a tall screen in front of the city gardens. Most of these 'garden houses' had a backwards-sloping lean-to roof. Such uninterrupted street frontages defined the streetscape of the uninhabited districts. The summer

houses fronting pleasure gardens had one or two bay windows, which are still known in Enkhuizen as 'koepels' (domes). The less fortunate inhabitants of Enkhuizen had corresponding, but simpler garden houses, sometimes made of wood. They used their gardens and orchards to grow their own vegetables and fruit; such crops probably made an important contribution to their livelihood. Only a few of these garden houses have survived, while still others are known only through old photographs. From the oldest cadastral map we learn that these houses are representative of the garden house architecture that occupied large parts of Enkhuizen until the beginning of the twentieth century. The level of population decline experienced by Enkhuizen was unique in both the Netherlands and Europe as a whole. Although this type of garden houses was probably a genuine local phenomenon, there were similar developments later on in some other cities, including Amsterdam, where in 1682 a special garden district, the Plantage, was laid out.

Clavis Publicaties Middeleeuwse Kunst

www.clavis-publicaties.nl | info@clavis-publicaties.nl |

ORDER and CONFUSION

The twelfth-century choir of the St. Servatius church in Maastricht

Fred Ahsmann

De rijksvrije kapittelkerk van Sint-Servaas te Maastricht was in de 12de eeuw in de strijd tussen keizers- en pausgezinden een brandpunt van Europese machtspolitiek. Dit boek laat zien hoe dit in het monumentale oostkoor van de Sint-Servaaskerk tot uitdrukking kwam. De bijzondere inrichting en aankleding met als middelpunt de beroemde Noodkist behoort tot de belangrijkste beeldprogramma's van de keizerlijke partij.

Het fraai geïllustreerde, Engelstalige boek (met Nederlandse samenvatting) bevat veel nieuwe informatie, waaronder de complete, nimmer gepubliceerde reconstructie van de gewelfschildering in het hoogkoor en de oorspronkelijke opstelling van de Noodkist. U kunt deze schitterende uitgave bestellen via onze website www.clavis-publicaties.nl of via uw boekwinkel.

hardcover | leeslint | 416 pagina's | full color | 400 illustraties | 24 x 29 cm | prijs €105,—